

Kiss Gergely

Válasz Csukovits Enikőnek, Marie-Madeleine de Cevins-nek és Klaniczay Gábornak a *Dinasztiák keresztútján a 13. század végén – a 14. század első felében. I. Károly testvérei (Klemencia, Beatrix) és rokonaik szerepe a dinasztikus kapcsolatok és -identitás alakulásában* címmel benyújtott akadémiai doktori értekezést érintő opponensi véleményére

Először is szeretném megköszönni mindhárom bírálómnak az alapos, kritikai észrevételeket tartalmazó, ugyanakkor rendkívül pozitív bírálatot, különös tekintettel arra, hogy egy meglehetősen terjedelmes, a tartalmat és a dokumentációt illetően is felettébb szerteágazó munkát kellett értő bírálatban részesíteniük. Külön is szeretném kifejezni a hálámat a pályafutásomat méltató szavakért, amelyek megerősítenek abban, hogy egyetemes összefüggésrendszerben érdemes és kell vizsgálni az olyan szerteágazó témákat, mint a dinasztikus kapcsolatok, identitás és annak kifejezési eszközei. Szerencsésnek mondhatom magam abból a szempontból, hogy három opponensem sok közös jellemző elem mellett más és más nézőpontokból közelített az értekezéshez, ami még több inspiráló gondolatot javaslatot, építő kritikát hozott felszínre. Külön öröm számomra, hogy a bírálók között van francia medievista professzor Marie-Madeleine de Cevins személyében, akit bizton tekinthetünk magyar középkorásznak is, mint ahogy másik két opponensem is megbecsült tagja a nemzetközi középkorász társadalomnak. A továbbiakban a hagyományoknak megfelelően opponenseim kritikai észrevételeire reagálok, igyekezve a tematikusan közel álló elemeket csokorba szedve haladni.

Bevezető gondolatként engedjék meg, hogy Csukovits Enikő bírálatából idézzek, aki a témaválasztást úgy értékelte, hogy eddigi egyháztörténeti kutatásaimhoz képest „ez a határátlépés kifejezetten jó döntésnek bizonyult”. A mellett, hogy nagyon örülök ennek az elismerésnek, azt gondolom, hogy az egyháztörténet ebben a témában is számos ponton jelen van – gondolok itt Klemencia, Beatrix és II. Humbert vallásosságára, vagy éppen az özvegy francia királyné és XXII. János pápa viszonyára – és ezirányú ismereteimet, eddigi kutatásaimat (pápai források, prozopográfia) itt is tudtam hasznosítani. Az első néhány forrás felbukkanását követően az Archives Nationales de France állományában egyszerűen már nem lehetett veszni hagyni egy ilyen értékes, gazdag – és tulajdonképpen szerencsémre – alig kutatott anyagot. Szintén a körülmények szerencsés összjátékának köszönhető, hogy a 2010-es években különösen intenzív külföldi, francia és olasz kutatói kapcsolatok segítőleg és ösztönzőleg hatottak a források és benne rejlő téma részletes kutatását illetően. A párizsi Archives Nationales mellett következtek a Bibliothèque Nationale, több franciaországi megyei levéltár (Marseille, Orléans), a Vatikáni

Apostoli Levéltár, a Vatikáni Apostoli Könyvtár anyagai, és terveztem Dauphiné miatt Grenobleban is kutatni, ezt azonban a közelmúltig megghiúsította a pandémiás helyzet. Így ez utóbbi levéltár anyagának feltérképezésére már csak a disszertáció leadása után, 2022 novemberében nyílt lehetőségem ellenőrizendő és kiegészítendő a nyomtatásban hozzáférhető forráskiadványok ide vonatkozó közléseit. A vizsgált forráskorpusz így is rendkívül gazdag, több mint 200 oklevél, pecsétek, elbeszélő és képi források alkotják, amellyel kapcsolatban bírálóim egyöntetűen elismerően nyilatkoztak, de ahogy magam, úgy ők is kénytelenek voltak szembesülni annak belső aránytalanságaival.

Erre utal de Cevins professzor asszony azon megjegyzése, miszerint: *„Az egész értekezés formailag kifogástalan. Meglepő a két rész közötti erős egyensúlytalanság, amely a források Klemencia-ra és Beatrix-ra vonatkozó állapotát tükrözi. Nem lett volna jobb, ha az egész munka Klemencia-re összpontosít, és a Beatrix-ra vonatkozó adatokat a korábbi elemzések kiterjesztéseként mutatja be (igaz, ezt a lehetőséget a szoros, sőt egymásba fonódó kronológia bizonyára megnehezíti), vagy ha Beatrix esetét olyan összehasonlítási pontként kezeli, amely hasonlóságokat vagy ellentéteket mutathat fel a két nővér között?”* Valójában pontosan ezt tettem: egyfelől nem lehetett lemondani arról a lehetőségről, hogy ilyen gazdag forrásanyag birtokában Klemenciáról ne teljeskörű elemzés készüljön. Beatrix esetében viszont a források egészen mások: kevés közéleti szereplésre vonatkozó adat van, életútjának második, nagyobbik részéből inkább a szerzetesi közösségen belüli életére vannak adataink. Ezt az értekezést követően lehetővé vált, a közelmúltban Grenobleban elvégzett kutatás is alátámasztja. Ebben az anyagban is csupán a ciszterci apácára vonatkozó adatok kerültek elő. II. Humbert esete megint más, mivel vele kapcsolatban nagyon sok forrás van, ezek közül azonban kevesebb olyan akad, amely összehasonlításra adna alkalmat. Nyilvánvalóan nem is lehet egy (özvegy) királynéi hatalmat a dauphinével összevetni, de valójában nem is ez volt a cél. Klemencia életútjának teljes feldolgozása során vált nyilvánvalóvá a rendkívül erős dinasztikus kötődések rendszere. Valójában ezt a területet vettem össze a Beatrix és Humbert életútjában, a velük kapcsolatos forrásokban megragadható, és e témakörhöz tartozó elemekkel, amelyek szépen kirajoltak egy olyan komplex dinasztikus kötődési rendszert, amelynek megvannak a jól kitapintható impulzus forrásai. Az értekezés tehát két fő terület elemzésére terjedt ki: Klemencia élettörténetére, a királynéi intézmény akkori sajátosságaira, és a két nápolyi Anjou hercegnő, valamint az utolsó vienne-i dauphin esetében kialakuló és működő dinasztikus kapcsolatrendszer és identitás jellemzőire. Ez utóbbi az a közös metszet, amelyet az egyébként rendkívül eltérő három életút, Klemenciáé, Beatrixé és Humberté kirajzol.

Mielőtt a tartalmi észrevételekre reagálnék, röviden érintenem kell még egy nem kevésbé fontos területet. Csukovits Enikő emelte ki, hogy az értekezésben vannak „nem túl szerencsés fogalmazási elemek”. Köszönöm, hogy ezekre felhívta a figyelmemet. Ezekkel magam is

szembesültem, most, hogy kellő távolságra kerültem a saját szövegemtől, és már el is kezdtem a javítást, de valóban, ezekre különös gonddal kell figyelnem a továbbiakban.

A tartalmi kérdéseket illetően Marie-Madeleine de Cevins vetette fel, hogy a „hálózatelemzés finomíthatna volna a Klemencia és Beatrix köré fonódó kapcsolatok hálójának érzékelését”. Nem teljesen világos számomra, hogy bírálóm pontosan mire is gondol. Az értekezéshez felhasznált forrásbázis főként Klemencia, de valamelyest Beatrix és II. Humbert esetében is lehetővé tette a kapcsolatok szereplőinek azonosítását, az özvegy királynéhoz, a francia, dauphinéi, nápolyi és magyar udvarokhoz fűződő viszonyuk tisztázását, mozgásukat. A kapcsolati hálók alapján lehetett rekonstruálni nem csupán Klemencia udvarát mint intézményt, hanem az individuumok közötti kapcsolatokat, amelyek lehetnek hivatali és/vagy rokoni jellegűek. Sok esetben nem csak egyszerű kapcsolatokat lehetett igazolni, hanem azok intenzitását, minőségét is „mérni” lehet, például a *gift-giving* jelenség segítségével. A „személyes kötődés” nyilvánvalóan egy adott kapcsolati rendszer minőségi jellemzője, azaz egy hálózat kutatás tárgya, hiszen több személy közötti relációt érint és megvan benne a hálózat tagjait összekötő „kohéziós erő” vagy „érdek”. Hasonló mondható el az egyszerű kapcsolatokon messze túlmutató rokonsági viszony kialakítását eredményező törekvésekről, amelynek révén Klemencia udvartartásából többekkel, a Nanteuil és a Druget családok tagjaival alakított ki rokoni kapcsolatot. Ezek jelentőségére mind az udvar prozopográfiai elemzése, mind a személyes kapcsolatok értékelése során kitértem (122–123., 193., 208–209. o.). Itt külön kiemeltém, hogy olykor a direkt „familiaris” kifejezés hiánya ellenére az adott személyt nyugodtan tekinthetjük a Klemencia körül kialakult kapcsolati hálózat tagjának. Hasonló jelenséggel állunk szemben, mint az első magyarországi bíboros, Bánca István familiája esetében. Itt is hálózat kutatási módszerrel sikerült kimutatnom korábban, hogy sok, valójában *familiaris*nak soha nem nevezett személy tartozott ebbe a körbe, mert életvitelszerűen élt a bíboros háztartásában és látott el ott szolgálatokat, és nyert el egyházi javadalmakat.¹ Ugyanezzel találkozunk Klemencia klerikusaival kapcsolatban is: sokuk az ő közbenjárásával nyert el egyházi javadalmat, jóllehet nem nevezték az özvegy királyné familiárisának. Jelen van tehát ezekben az esetekben, ami a hálózat kutatáshoz kell: egyes személyek többszörös összekapcsolódása és az őket összekötő elengedhetetlen közös „célok”, „érdekek”.²

Klaniczay Gábor bírálatában Klemencia provenç-i tartózkodásával (1318–1321) kapcsolatban joggal emelte ki, hogy: „a ciszterciákhoz vagy a koldulórendekhez kapcsolódó királyi apácakolostorok a XIII–XIV. században egész Európában fontos szerepet játszottak”, és példaként említi Franciaországban a Capeting dinasztia által alapított és támogatott Royaumont-t, Longchamp-t, illetve a nápolyi Anjouk területén a Santa Maria Donnareginát, a Santa Chiarát.

¹ Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs. 2015. 65–102.

² Kovács Bálint: A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban. *Világtörténet* 2012 (3–4), 187–204.

Köszönettel tartozom a felvetésért, hogy a dinasztikus támogatást élvező és kötődést kifejező szerzetesi közösségek körét tágabb, közép-európai összefüggésbe helyezve egészítsem ki az értekezés ide vonatkozó részét későbbi publikáció esetén. A Nikolas Jaspert és Imke Just által szerkesztett: *Queens, Princesses and Mendicants. Close Relations in a European Perspective* c. kötetben megjelent tanulmányok valóban hasznos segítséget nyújtanak a nyugat- és közép-kelet-európai párhuzamok megértéséhez, és a kézirat kiegészítéséhez, különösen a szerkesztők áttekinthető tanulmánya, Cristina Andenna Mallorcai Sancieról, Nikolas Jaspert és Julia Hörmann Thurn und Taxis a végrendeletek és a koldulórendek közötti kapcsolatokról, illetve éppen opponensem tollából származó Csehországi Ágnesről és Árpádházi Margitról szóló írások nagy haszonnal bírnak.³ Külön köszönöm Klaniczay Gábornak, hogy javasolta Sean Field munkáinak felhasználását, aki hiszen írásaiban (különösen Isabelle de France kapcsán) rendre visszatér a ferences női identitás, a dinasztikus kapcsolatok kérdése, ez utóbbi különösen a Capetingekkel kapcsolatosan fontos.⁴ A kérdéskörrel összefüggésben haszonnal fogom forgatni azt a tanulmánykötetet is, amelyben Field egyik fenti tanulmánya is megjelent, és amely szintén a ferences női identitással foglalkozik: *Franciscan women: female identities and religious culture in the Middle Ages*. E már-már ismertetésnek is beillő részt úgy összegezném, hogy a szerzetességhez való erős kötődés, ami mind Klemencia, mind nővére Beatrix kapcsán jól megfigyelhető, megfelel a korszak királynéinál, hercegnőinél tapasztalható szokásoknak. A bírálat ezen részével kapcsolatban Klemencia kapcsán magam is kitértem erre a kérdésre, például a temetési rendelkezések kapcsán. Az özvegy francia királyné tökéletesen beleillik abba az átmeneti időszakba, amelynek során a 13–14. század fordulóján a preferencia a ciszterciek felől fokozatosan a koldulórendek, e vonatkozásban a domonkosok irányába tolódott el (127–128. oldal). Hozzá képest Beatrix aktívabb elköteleződést mutat a szerzetesség iránt. Végezetül e kérdéskörrel kapcsolatban felvetném: szintén érdekes eredményekre vezethet a királynék és hercegnők körül fontos feladatokat ellátó ferences és domonkos gyóntatók összehasonlító vizsgálata. Ahogy éppen többek között Klaniczay Gábor kutatásaiból is ismert Marburgi Konrádnak és Marcellusnak döntő szerepe volt Árpádházi Szent Erzsébet és Margit személyiségének, szentségének, valamint a koldulórendi kötődés és identitás formálásában.

³ JASPERT, Nikolas – JUST, Imke: *Queens, Princesses and Mendicants: Systematic Thoughts on Female Aristocratic Agency and Piety*. In: *Queens, Princesses and Mendicants. Close Relations in a European Perspective*. Ed. JASPERT, Nikolas – JUST, Imke. Wien – Zürich, LIT Verlag, 2019. 1–12; ANDENNA, Cristina: *Women at the Angevin Court between Naples and Provence. Sancia of Majorca, Delphine of Puimichel, and the 'Struggle' for a Female Franciscan Life*. In: *Ibid.* 29-51; JASPERT, Nikolas: *Testaments, Burials and Bequests. Tracing the 'Franciscanism' of Aragonese Queens and Princesses*. In: *Ibid.* 85-134; HÖRMANN THURN UND TAXIS, Julia: *Fürstinnen und Mendikanten im Spiegel der Testamente am Beispiel der Tiroler Landesfürstinnen und der Herzoginnen von Österreich (14. Jahrhundert)*. In: *Ibid.* 195-216; KLANICZAY, Gábor: *Agnes of Bohemia and Margaret of Hungary: A Comparison*. In: *Ibid.* 263-281.

⁴ FIELD, Sean: *Douceline of Digne and Isabelle of France: Forming Female Franciscan Identities in Thirteenth-Century France*. In: *Franciscan women: female identities and religious culture in the Middle Ages*. Ed. KNOX, Lezlie S. – COUTURIER, David B. St. Bonaventure, New York, 2020. 83–98; FIELD, SEAN: *Isabelle of France. Capetian Sanctity and Franciscan Identity in the Thirteenth Century*. Notre Dame, Ind. 2006.

Jóllehet sem Klemencia, sem Beatrix nem büszkélkedhetett a szentség hírével, életvitelükben megkerülhetetlen szerepet játszottak a gyóntatók. E vonatkozásban Klemencia esetében Jacobus de Corvo személye kínálkozik önként egy ilyen összehasonlításhoz.

Hasonlóképpen, az özvegy francia királynénak a vallásossághoz és a domonkosokhoz fűződő viszonyát érinti Csukovits Enikő bírálatának egyik pontja is. Opponensem szerint Klemencia nem volt átlagon felül vallásos, és a domonkosok kiemelt támogatásával „a családi hagyományoktól eltérve, önálló akaratról tett tanúságot”. A megállapításokkal annyiban vitatkoznék, hogy nem tekintetem, és most sem tekintem Klemenciát átlagon felül vallásosnak, csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy ennek fontos, az elvárt szinthez méltó megjelenése rajzolódik ki a vele kapcsolatos forrásokban (153–155. o.). Az identitás elemek összegzésénél talán félreérthető volt a megfogalmazás ("Ezek között első helyen áll Klemencia ájtatossága. Számos intézkedés, a végrendelet és hagyatéki leltár több eleme is jól mutatja az özvegy királyné vallásosságát és hitbuzgalmát, különösen özvegysége idején." 183. o.). Számos forrás emeli ki a vallásosságot, ami nyilván torzíthat is a képen, mert az egyéb elemekre alkalmasint kevesebb utalás történik. Ezzel együtt is a szándékom annyi volt, hogy felhívjam a figyelmet, arra, hogy ez az elem a többi mellett milyen plasztikusan mutatkozik meg. A domonkosok kiemelt támogatásával kapcsolatban viszont én nem érzem Klemenciát annyira önállóknak, hiszen nagyszülei, nagybátyja, unokaöccse hozzá hasonlóan jelentékeny módon támogatták a prédikáló testvéreket, ahogy persze a ferenceseket is. Véleményem szerint az özvegy francia királyné maga is egy dinasztikus hagyomány részese és részben tovább örökítője volt. A provence-i tartózkodás pontos helyszínének kiválasztásában, a temetésre vonatkozó rendelkezésekben érezhető az erős kötődés a prédikáló testvérek rendjéhez. De tegyük hozzá, itt legalább annyira fontos, hogy Klemencia még holtában is a dinasztikus ősökhöz, I. és II. Károlyhoz akart közel maradni, ezeket a helyeket (a Jakobinusok templomát Párizsban és az aix-en-provence-i Notre Dame de Nazareth domonkos apácakolostort) azonban elsőként nem ő, hanem felmenői választották ki saját temetkezéseik helyszínül. Maga Klemencia a kiemelt jelentőségű dinasztikus emlékezet ápolásában mindazonáltal törekedett egyfajta egyensúlyt kialakítani, amint ezt igyekeztem is kiemelni az érintett intézmények részletes felsorolásával (183–185. o., F-11.2a-b függelék). A komplexitást mutatja Saint-Denis apátságának, a tours-i Szent Mártonnak a kiválasztása, valamint az is, hogy az özvegy királyné végrendeleti adományokban részesítette a ferenceseket, az Ágoston-rendi remetéket, a vilhelmitákat, a ciszterci apácákat, a premontreieket, több ispotályt stb. Klemencia domonkos rend iránti kötődése tehát valóban kirajzolódik, de véleményem szerint ebben sok a dinasztikus családi tradíció. Az özvegy francia királyné egyúttal maga is közvetítőjévé vált e hagyománynak, hiszen unokaöccse, Humbert élete alkonyán belépett a rendbe, és végrendeletében kiemelten támogatta őket, amelybe még egy fontos magyar vonatkozás – a fráterek tanítására vonatkozó kitétel – is belekerült. Az sem mellékes, hogy ugyanitt kifejezte azt a szándékát, hogy nagynénje mellé

temessék el, és gondot fordított annak síremlékére is. Márpedig ez aligha lehetett saját anyjának, Beatrixnak a hatása, aki maga a cisztercieket, illetve egy rövid időre a karthauziakat választotta. Ezzel kapcsolatban reagálok Klaniczay Gábor azon felvetésére, miszerint Beatrix kapcsán érdemes lenne a „vallási életet választó királynék és hercegnők kollektív portréjának” segítségével kiemelni az egykori dauphine „alakjának sajátosságait”. Kézenfekvő lehetőség ez, magam azért nem éltem ezzel eddig, mert számomra elsősorban az volt az értekezésben a vizsgálat tárgya, hogy a dinasztikus identitás és kötődés szempontjából milyen szerepet játszott Beatrix, Klemencia és II. Humbert. Elfogadom ugyanakkor, hogy a későbbiekben egy ilyen összehasonlító vizsgálatot érdemes lesz egy tágabb kitekintés érdekében elvégezni.

Az értekezés fontos részét képezte Klemencia özvegyi járandóságának rekonstrukciója, valamint a végrendelet és hagyatéki leltár által összeállítható kulturális öröksége, a *patrimoine* elemzése. Csukovits Enikő veti fel, hogy „érdemes lett volna az Anjou-dinasztia nőtagjainak személyes céljait, aktivitásukat, érdekérvényesítő képességüket, prioritásukat” összehasonlító vizsgálatnak alávetni, leginkább Magyarországi Mária tekintetében. A kritikát elfogadva legyen szabad kiegészítenem azt a részt, amit ezzel kapcsolatban valóban igen röviden érintettem csak az értekezésben, és a későbbi esetleges publikációban részletesen szükséges lesz kifejteni. Ha Klemencia, Beatrix és nagyanyjuk, Magyarországi Mária befolyását vizsgáljuk, egyértelműen II. Károly hitvese volt az, aki egy képzeletbeli sorrendet illetően az első helyre kerül. Bár eleinte Mária a bőséges gyermekáldás következtében valószínűleg kevésbé töltött be aktív közéleti szerepet, férje fogsága idején (1283–1288) mégis előtérbe került: például részt vállalt a váltságdíj előteremtésében (AAV Reg. Vat. 44, fol. 85r = Ut per litteras apostolicas adatbázis, nr. 000560 /Nicolas IV /). Ez a szerep később erősödni látszik. 1291-ben Provence és Forqualquier, illetve Avignon városának kormányzatát irányította vikáriusi hatalommal, IV. László halálát követően a magyarországi trónigény letéteményese volt, és ennek fenntartásában is közismerten nagy szerepe volt férje és fia, Martell Károly mellett. Caroberto Magyarországra küldésében, és ezzel a magyar trón megszerzésére tett kísérlet gyakorlati kivitelezésének talán már kevésbé volt részese, legalábbis az erre vonatkozó forrásokból arra lehet következtetni, hogy itt II. Károlynak, és az igencsak ambiciózus Róbertnek volt döntő szava VIII. Bonifác mellett. Mária viszont kulcsszerepet játszott az unokák dinasztikus identitásának formálásában. Tudatos törekvéstről van szó, amelynek megvalósításához többféle eszköz is Mária rendelkezésére állt. Egyfelől felidézhetjük: kiterjedt mecénási tevékenységének köszönhetően számos igen látványos emlék jött létre, amelyek mind fontos szerepet töltek be a dinasztikus identitás, emlékezet ápolásában. A személyes befolyás Magyarországi Mária esetében, úgy vélem, leginkább a leányunokákban teljesedett ki. Legerősebben Klemenciánál érezhető, kettejük kapcsolatát egy forrás egyenesen az anya és leány viszonyaként írja le (194. oldal). A megnyilatkozás pedig a mindkettőjükkel és a nápolyi udvarral szoros kapcsolatot fenntartó Jacques Duèse-től, azaz XXII.

Jánostól származik. Abban, hogy Beatrix neve mellett következetesen szerepel a "de Hungaria" kitétel, szintén következtethetünk Mária, de természetesen Klemencia hatására is. A közelmúltban a grenoble-i levéltárban végzett kutatás visszaigazolta az értekezésben felhasznált, korábban csak a 18. századi nyomtatott forrásokban olvasható következetes intitulációt: az eredeti oklevelekben is megtaláljuk a "Magyarországi" szófordulatot. Mindazonáltal az idősebb leánytestvér, Beatrix sokkal korlátozottabb befolyással bírt miután 1319-ben visszavonult az aktív udvari élettől, és azt csak kényszerből egy alkalommal, nagyobbik fia halála és a fiatalabbik, Humbert visszatérése közötti rövid időszakban törte meg, amikor ideiglenesen reá hárult Dauphiné kormányzása. Mária esetében legalább olyan kiterjedt udvartartással számolhatunk, mint amelyet részletesen feltárt az értekezés Klemenciát illetően, hasonlóan Beatrix mellett is találunk, legalábbis férje életében mindenképpen. A vienne-i dauphine udvara ugyanakkor a források tanúsága szerint sokkal szerényebb volt. II. János elhunytát követően az özvegy dauphine-ciszterci apáca rezidenciájára, udvarára vonatkozó utalások is értelemszerűen kezdenek elmaradni. Beatrix 1319-ben bizonyos életjáradékok mellett minden birtokáról lemondott fiai javára. Ennek következtében az özvegyi ellátás az ő esetében egészen mást jelentett, életvitele miatt pedig értelemszerűen a befolyása is jóval korlátozottabb volt. Az viszont érdekes, hogy ennek ellenére fiatalabbik gyermekénél, II. Humbertnél a dinasztikus identitás kifejeződése megmaradt, sőt jelentősen megerősödött azt követően is, hogy anyja immár ciszterci apáca lett. Az utolsó vienne-i dauphinnél éppen ezért számolhatunk az 1320-as években is ilyen "identitás erősítő" impulzusokkal, amelyeknek a forrása valószínűleg Beatrix mellett Klemencia udvara lehetett. Ezen kívül a nagynénje halála után I. Károlynál Magyarországon, majd a Nápolyban töltött idő is fontos szerepet játszott abban, hogy Humbert kötődése a magyarországi és nápolyi Anjoukhoz ennyire erős maradt egészen 1355-ben bekövetkezett haláláig. Összefoglalva: Klemencia sajátos helyzete folytán, a férjétől és utódától megfosztott özvegy királynéként kevés befolyással bírt az 1316 és 1328 közötti évek mozgalmas eseményeire, jóllehet a dinasztikus reprezentációból kivette a részét. Sokkal erőteljesebben volt jelen, a családi és a dinasztikus emlékezet fenntartásában, az identitás kifejezésében. Hasonló mondható el nővéréről, Beatrixról, aki szintén inkább ezeknek az elemeknek a fenntartásában és tovább örökítésében játszott szerepet. Mária ehhez képest bizonyos időszakokban aktív közéleti szereplő volt, és e mellett döntő szerepet vállalt a dinasztikus identitás kifejezésében és átadásában unokái számára.

Marie-Madeleine de Cevins másik bírálómhoz hasonlóan hiányolja az Anjou hercegnők, különösen I. Károly neje, Piast Erzsébet hagyatékának tételes és összehasonlító vizsgálatát. E felvetéssel kapcsolatban szeretném hangsúlyozni először is azt, hogy egy ilyen komparatív vizsgálat természetesen önként adódik, és minden bizonnyal nem is utasítható el, amennyiben az értekezés célja egy tágabb európai kitekintésű elemzés lett volna. A disszertáció elkészítése során felmerült ugyan ez az eshetőség, ellenben a Klemencia esetében fennmaradt forrásanyag komplexitása

miatt először ennek a feldolgozását kellett elvégezni, mivel ez valójában még nem történt meg. Amint arra magam is utaltam, a hagyatéki leltár anyagából eddig csupán kisebb-nagyobb „csemegézésekre” került sor, sem a forrás genezisének feltárása, sem más ide vonható forrásokkal (végrendelet, végrehajtói oklevelek) való teljeskörű összevetés nem történt meg. Ezt a munkát kellett nekem elvégeznem, és ennek során szembesültem azzal, hogy egy 796 bejegyzésből (ténylegesen ennél sokkal több tételből) álló hagyatéki leltár, a végrendelet és számos executori oklevél rendszerezett feldolgozásához valójában kevés módszertani sorvezető áll rendelkezésre, az összehasonlító vizsgálatokra is inkább egy-egy részterület (ötösremek, könyvkultúra) esetében akad példa (Mariah Proctor-Tiffany, Jean-Patrice Boudet), és jellemzőbb az eseti feldolgozás. X. Lajos özvegye esetében források kiterjedt volta, és a bennük rejlő komplexitás alkalmas volt a dinasztikus kapcsolatrendszer és identitás reprezentációs jellegének elemzésére, ami az értekezés egyik fő célkitűzése volt. Ez a legfontosabb oka annak, hogy ezt az európai szintű összevetést eddig nem tettem meg. Másrészt Piast Erzsébet végrendeletéhez jelen ismereteim szerint sajnos nem kapcsolódnak, vagy nem ismertek olyan források (hagyatéki leltár, végrehajtói oklevelek), mint Klemencia esetében, így az összehasonlítás óhatatlanul nehezkesebb. Természetesen sok fontos részlet kibontható, elemezhető, amint azt Szende László doktori értekezésében meg is tette, aki fontos megállapításokat tett az anyakirályné bizalmasait, udvartartását, rezidenciáit, kegyes alapításait illetően. Viszont Klemencia esetében épp a testamentum mellett rendelkezésre álló forrásokra támaszkodva lehetett a végakaratan megfogalmazottakat egy sokkal szélesebb kontextusban elemezni. Ilyen összevetésre sokkal alkalmasabb Magyarországi Mária 1326-os hagyatéki leltára, amelynek azonban tudomásom szerint nincs hasonló szintű feltárása. Ehhez egy azonos szintű, mélységű elemzésre lenne szükség, amely e forráson kívül nyilván nem nélkülözheti Klemencia nagyanyja kiterjedt, a dinasztikus reprezentáció szempontjából is kiemelkedő építkezéseit, művészeti megrendeléseit is. Ennek felvállalása azonban szétfeszítette volna a jelen munka kereteit. Ugyanakkor amennyire lehetőségem nyílt, a Mária hagyatéki leltárában fellelhető hasonló elemekre is tettem utalást a disszertációban (88. o.: 284., 188. o.: 951., 189. o.: 953., 957.; 194. o. 980.; 370. o. 1420.; 533. o. 1834., 556. o. 2069. jz.), illetve felhasználtam Matthew J. Clear ide vonatkozó munkáját.⁵ Természetesen ez a munka további vizsgálatokat kíván, jelenleg is folyik Mária hagyatéki leltárának elemzése. A kihívás itt is jelentős, ugyanis ebben az esetben is szükséges foglalkozni a Klemencia esetében jól megfogható tárgy hierarchia kérdésével, amelyet magam az értekezés egyik fontos újításának tekintek. Ezen kívül itt is önként adódik a hagyaték felosztása kapcsán megmutatkozó *gift-giving* jelenség vizsgálata.

⁵ CLEAR, Matthew J.: Mary of Hungary as Queen, Patron and Exemplar. In: *The Church of Santa Maria Donna Regina: Art, Iconography, and Patronage in Fourteenth-Century Naples*. Ed. Elliott, Janis – Warr, Cordelia. Aldershot. 2004. 45–60.

Klemencia hagyatékával kapcsolatban Csukovits Enikő két további fontos kérdést, pontosabban kérdés csoportot vetett fel. Az egyik az özvegy királyné udvartartásainak, rezidenciáinak funkcionális felépítésére vonatkozik. Valóban, rendkívül izgalmas úgymond betekinteni a királyné, majd özvegy királyné udvarának mindennapjaiba, talán éppen a hálószobába, amelynek felszereléséről egyébiránt a hagyatéki leltár igen részletesen tájékoztat: párnák, takarók, baldachinok, a szépítkezés kellékei és megannyi egyéb tárgy, bútor szerepel a felsorolásban. Azt azonban bajosan lehetne megmondani minden egyes tárgy esetében, hogy éppen melyik hol lehetett a szobán belül, vagy azt, hogy ki hol foglalt helyet. Teljesen igazat adok ebben Csukovits Enikőnek, a források minden gazdagságuk ellenére éppen ezen a ponton hagynak cserben minket. A Klemenciával kapcsolatos források adósak maradnak a fő- és mellék rezidenciák belső felépítésével. Vincennes-re vonatkozóan éppen az idő rövideje miatt: 1315 nyarától valószínűleg 1317 nyaráig élt itt Klemencia, majd átadta V. Fülöpnek, akitől cserébe elnyerte új rezidenciáját a Temple-ban, és utóbb itt rendezhette be udvarát az özvegy királyné. Ám az egyezséget követően nem sokkal három évre Provence-be költözött, miután néhai férjének öccse húzta-halasztotta az özvegyi járandóság tényleges kiadását. A provence-i évek alatt a domonkos apácakolostor épületegyütteséhez tartozó ún. hôtélben tartotta székhelyét, amely egy az alapító II. Károly által kialakított hagyománynak köszönhetően alkalmas volt a visszavonult életvitel fenntartására, a nélkül, hogy valójában az ott élő hercegnő vagy özvegy királyné apáca fogadalmat tett volna. Erre vonatkozóan elsősorban a helyi régészeti feltárások összegzését tudtam a disszertációban is hasznosítani, amelyek Aix-en-Provence-ben egyértelműen kimutattak egy ideiglenes rezidenciát a domonkos apácakolostorhoz tartozó komplexumban.⁶ Visszatérve Párizshoz, köszönöm a szakirodalmi kiegészítést. Vincennes IV. Fülöp korától tett szert nagyobb jelentőségre, különösen a Palais építkezései miatt, ellenben Klemencia, mint említettem, csak igen rövid ideig élt itt, a helyszínt pedig utóbb V. Károly építkezései jelentős mértékben átalakították. A Temple esetében sincs túl nagy szerencsénk, az egykor hatalmas épületegyüttes ma már nem áll, emlékét utcanév és metró megálló őrzi Párizs 3. kerületében, illetve a kerületi polgármesteri hivatal előtti utcarészen jelöli egy kék vonal az épület egy részének körvonalait. A 17. század során a területen jelentős építkezések kezdődtek, és a későbbi urbanizációs beavatkozások nyomán gyakorlatilag eltűnt a középkori épületegyüttes. Egyetlen épület van, amelynek a megjelenéséről és felépítéséről legalább valamennyire képet alkothatunk. Ez nem más, mint a Place de Grève-en álló Maison aux Piliers, amely valamikor 1319 után került Klemencia birtokába, majd onnét királyi adományként jutott 1328-ban VIII. Guiges vienne-i dauphinhez és öccséhez Humberthez. Ez utóbbi miatt is emlegették a házat „hostel au Dauphin”-ként. Miután e tartomány a Valois-k kezére

⁶ [BARRA, Catherine – HARTMANN-VIRNICH, Andreas – RICHARTE, Catherine: *Le couvent des Dominicaines de Notre-Dame de Nazareth, un site monastique à Aix-en-Provence. Analyse des données archéologiques et premiers éléments de topographie péri-urbaine médiévale.* \[Paris, 2007\].](#)

került 1349-ben, Károly dauphin, a későbbi V. Károly király kezén találjuk, ő adta 1356-ban Jean d'Auxerre-nek, aki akkor a párizsi prévôtéban a sóadó (gabelle) beszédéséért felelt. Egy évvel később tőle került a ház Étienne Marcelhez a kereskedők elöljárójához és a magisztrátushoz. Ez utóbbiak döntöttek úgy, hogy hivatali épületté alakítják, így lett tulajdonképpen a mai Hôtel de Ville elődje. Magát a középkori házat a 16. században több lépcsőben elbontották. A magyarul „oszlopos háznak” nevezhető egykori épület pillérei háromszögletű házoromzatot tartottak, amelyek több 15-16. századi leírásban, ábrázoláson is látszanak. Belső szerkezetét tekintve két udvart foglalt magában baromfiudvarral, konyhával, szárítókamrákkal, kápolnával, dísz- és fogadóteremmel, egy további teremmel és tágas padlással (*La demeure médiévale de Paris. Répertoire sélectif des principaux hôtels. Sous la direction de Valentine Weiss. Paris, Archives Nationales, 2012. 123–124.*). Sajnos Klemencia rezidenciáinak jobb megismeréséhez a disszertációban felhasznált kulturális örökségvédelmi adatbázis nem nyújt érdemi segítséget. A másodlagos rezidenciákkal hasonló a helyzet: vagy nincs kézzelfogható adat, vagy ha van is valamilyen középkori épület, mint Mez-le-Maréchal⁷ esetében, az valójában nem Klemenciához köthető, hanem egy 12. századi donjon. Még ha valamilyen átalakítás történt is esetleg itt Klemencia idején – ami természetesen csupán feltételezés –, akkor is nehéz képet kapni a mindennapi élet részleteiről. A források jobbra csak a helységek jellegére, funkciójára (hálószoba, konyha, istálló) utalnak közvetlenül vagy éppenséggel közvetve. Objektíve nézve tehát olyan épületekkel van dolgunk, amelyek ma már nem léteznek, illetve nincsen, vagy kevés értékelhető adat áll rendelkezésre Klemenciával kapcsolatban.

Csukovits Enikő felveti továbbá, hogy Klemenciának az értekezésben kiadott testamentumát és teljes hagyatéki leltárát érdemes lenne összevetni a nagyanyja, Magyarországi Mária végrendeletének végrehajtását tárgyaló 1326. forrással az életvitel, mentalitás és dinasztikus kapcsolati felfogás hasonló és eltérő elemeinek vizsgálatára céljából.

Mária özvegy nápolyi királyné halála után három évvel kelt az az inventárium, amelyben az örökösök utolsó akaratának végrehajtói összeírták kulturális hagyatékát és annak felosztását (MDEA I. 229–262). A Klemencia esetéhez hasonló alaposágú feldolgozás hiányában itt most csak egy hozzávetőleges összehasonlításra szorítkozhatok, jelezve és elfogadva bírálóm, Csukovits Enikő ide vonatkozó javaslatát a *későbbi* összevetés szükségességéről. Az már most megállapítható, hogy 1) a végrendelet végrehajtásában Károly calabriai hercegnek, Mária unokájának különösen fontos szerepe volt, lényegében az ő emberei működtek közre a testamentum rendelkezéseinek megvalósításában; 2) a hagyatéki leltár felvételi folyamata, szerkezete lényegi eltérést mutat Klemenciához képest. Mária esetében ugyanis alapvetően a kedvezményezettek sorrendjében követik egymást a tételek. Az inventárium valójában az egyes

⁷ [Mez-le-Maréchal, base de données Mérimée.](#)

tételeknél rögzíti a becsült értéket és az eladási árat, de nincs információ sem a felvétel helyéről, sem a kiszolgáltatás (eladás) helyszínéről, és egyáltalán, hiányzik a felvétel olyan kidolgozott, szisztematikus módja, mint ahogy azt Klemencia esetében olvashatjuk. Az özvegy francia királyné ingóságainak leltárba vétele rezidenciánként történt, külön csoportosítva az értéktárgyakat, edényzetet, értékes szöveteket, könyveket, bútorzatot és a használati tárgyakat. Mária esetében mindez hiányzik. Az összevetés tehát igazából a tartalmi elemek, a *patrimoine* kérdésében releváns. A hagyaték felosztása és a *gift-giving* szempontjából egy vázlatos összevetés azt mutatja, hogy Mária esetében is a legértékesebb darabokat a dinasztikus rokonok kapták, illetve vásárolták meg: Károly calabriai herceg, Róbert király, neje, Sancia, Marie des Baux, Andria hercegnője, a két unoka, Klemencia francia özvegy királyné és Beatrix, az özvegy dauphine. Érdekes, hogy ez utóbbi fiáról, a későbbi II. Humbertről nem tesz említést a szöveg. Mária a Krisztus keresztjének egy darabját tartalmazó ereklyetartót a calabriai herceg közvetítésével a magyar királyra, azaz I. Károlyra hagyományozta. Máriának és Klemenciának a disszertációban is említett bensőséges viszonyát igazolja az 1326-os szöveg egy részlete: e szerint Mária ékkövekkel díszített gyűrűjét, amely II. Károly ajándéka volt, az özvegy francia királyné, Klemencia kapta. De neki szánta azt az aranyozott kupát is, "amelyből a[z özvegy] királyné inni szokott". Az említetteken túl természetesen a kedvezményezettek között ott vannak Acháj és Tarantói fejedelmek. Számos tétel kerül Mária udvartartásának tagjaihoz, közülük sokan azonban nem tárgyakat, hanem kisebb-nagyobb pénzüsségeket kaptak. A „dinasztikus kapcsolati felfogást” illetőleg, ahogy Csukovits Enikő megfogalmazta, hasonló elemeket és utalásokat találunk az 1326. évi szövegben is: a Marie des Baux-nak, Andria grófnőjének juttatott egyik ötvösremekről azt tudjuk meg, hogy Mária magyar földről hozta Nápolyba. Csak érdekességgéppen említem meg, hogy Marie des Baux 1332-ben Humbert felesége lett. Beatrixot illette az a zsoldároscopyv, amely egykoron Szent Lajos francia királyé volt, és számos értékes szövet, asztal- és ágynemű, öltözék, ládika, doboz, kárpit esetében feljegyezték azt, hogy azokat II. Károly és Mária, vagy csak az özvegy királyné címere díszítette, amint arra is van példa, hogy magyar királyi és/vagy francia címer ékesítette tárgy került a felsorolásba. A táblaképek között Szent Lajos francia király is feltűnik, mindazonáltal jól kitapintható Szűz Mária kultuszának túlsúlya. Az említett elemeken túl Magyarország irányába mutat még két elem, egyrészt a pannonhalmi apátságna juttatott számos liturgikus öltözet, amelyek kapcsán több esetben feljegyzésre került, hogy Anjou liliomos díszítések ékesítették azokat. Végül, de nem utolsó sorban megemlíthető az a nagy rubint, amelyet Mária Róbertre hagyott. A drágakő éppenséggel abból a koronából származott, amelyet egykor Mária apjától, V. Istvántól kapott. És ha ide vesszük még szöveg végén olvasható, pénzbeli adományok részletes felsorolását, itt is felbukkan Beatrix dauphine, illetve áttételesen Klemencia és Marie des Baux. Az özvegy francia királyné egyik udvarhölgye, Adda, és egyik klerikusa Phillipoctus is feltűnik, mindketten a Nanteuil család sarjai voltak. Amint azt már magam is megállapíthattam, e familia

igen szoros kapcsolatot ápolit az özvegy francia királynéval, de ahogy a Magyarországi Mária végrendeletének végrehajtásáról készült, és e tekintetben a disszertációban felhasznált részletek tanúsítják (F-9 függelék 4., 241. sz.), ugyanazok a személyek korábban akár az özvegy nápolyi királyné udvarában is szolgálhattak. Ha mármost visszatérünk az eredeti felvetésre, akkor a Magyarországi Mária végrendeletének végrehajtásáról szóló szöveg hasonló súlypontokat rajzol ki az életvitel, mentalitás tekintetében: megvannak a ranghoz méltó reprezentációs kellékek, amelyek között több elem is erős dinasztikus kötődést mutat a magyarországi Anjouk, a dauphinéi és franciaországi rokonság, egyház, a Capeting és Árpádházi dinasztikus szentek irányában. A könyvtárt illetően talán kicsit kevesebb elem áll rendelkezésre, de itt is hasonló darabokat, vallásos és világi olvasmányokat is találunk latin és francia nyelven. Nincs abban sem érdemi különbség, hogy a kedvezményezett egyházi intézmények köre szinte minden létező szerzetesi irányzatra kiterjedt, és az özvegy királyné fő rezidenciájának számító Nápolyban koncentrálódnak, de feltűnik Bari és a távoli Pannonhalma is. Fontos különbségnek tűnik ugyanakkor, hogy Mária esetében több a közvetlen magyarországi kapocs, mint Klemenciánál, ami minden bizonnyal a magyar és nápolyi udvar közötti intenzívebb kapcsolatnak köszönhető. Ez, mint ahogy azt magam igyekeztem kimutatni, arra vezethető vissza, hogy Klemencia és testvére I. Károly között a kapcsolat meglehetősen hullámzó volt: az 1320-as évek elején kicsit erősebb volt, majd az évtized végén, éppen Klemencia a halála körüli időben erősödött fel újra, évekkel Mária elhunytát követően. Ebben azonban már inkább a franciaországi és különösen a dauphinéi rokonság játszott döntő szerepet. Természetesen itt csak most vázlatosan volt módom megtenni ezt az összehasonlítást, amelynek elvégzése, a Klemencia hagyatékához hasonló mélységű vizsgálat folyamatban van, és minden bizonnyal még több részlettel szolgál majd a bírálóm által felvetett kérdésekre. Ezt azért is tartom fontosnak hangsúlyozni, mert bár e vázlatos összehasonlítás Máriára vonatkozó részének megállapításai rímelnak Vinni Lucherini 2015-ben megjelent tanulmányainak főbb elemeivel (Mária udvarának folyamatos kapcsolata Magyarországgal, dinasztikus rokonság kitüntetett szerepe, címerek jelenléte), az 1326-os forrás mindenre kiterjedő vizsgálata azonban még várat magára. És éppen Klemencia esete mutatja meg, hogy mennyi tartalék rejlik még a személyi kapcsolatok, udvartartás rekonstrukciója terén.

De Cevins professzor asszony a női hatalommal összefüggésben felhasznált szakirodalommal kapcsolatosan három tételt hiányol, az egyébként általa is kiegyensúlyozottnak nevezett historiográfiai termésből.⁸ Köszönöm, hogy ezekre felhívta a figyelmemet. Az utóbbi művel kapcsolatban annyit kívánok csak megjegyezni, hogy Marion Chaigne olyan, a korszak – 1360–1481 közötti időszak – hercegnőit vizsgálja, akik az akkori sajátos viszonyokból fakadóan valós és

⁸ *Femmes de pouvoir et pouvoir des femmes dans l'Occident médiéval et moderne*, Valenciennes, 2009; *Reines et princesses au Moyen Âge*, Montpellier, 2001; Marion Chaigne, *Femmes au "cœur d'homme" ou pouvoir au féminin? Les duchesses de la seconde Maison d'Anjou (1360–1481)*, Paris. Sorbonne doktori értekezés, 2014.

jelentős politikai súllyal bírtak, kormányoztak, ami viszont nem igazán mondható el Klemenciáról, Beatrix pedig csak alkalmilag, 1333-ban, Humbert Dauphinéba való visszatértéig kormányozta a tartományt, de ezt sem egy személyben tette.

Klaniczay Gábor utal arra, hogy a királynői patrónusi szerephez kapcsolódóan jól használhatók Anne Duggan és John Carmi Parsons e tárgyban készült munkái, amelynek alapján tágabb összefüggésbe helyezhető ez a kérdés. Köszönöm, hogy erre felhívta a figyelmemet. A munkám során felhasznált, és elsősorban a Capeting királynék megrendelői szerepével, illetve az ún. *gift-giving* jelenséggel foglalkozó szakirodalom (Elisabet Brown, Brigitte Buettner, Theresa Earenfight, Marion Facinger, Mariah Proctor-Tiffany, stb.) mellett e művek valóban tovább finomítják a disszertációban leírtakat. A *Queens and Queenship in Medieval Europe*. Ed. DUGGAN, Anne. Woodbridge, 1997. című kötetből elsősorban Anne J. Duggan általános bevezetője, George Conklin, Kurt-Ulrich Jäschke, illetve Völker Honemann kínálnak összehasonlítási lehetőségeket.⁹ John Carmi Parsons szerteágazó munkássága során egyaránt foglalkozott egyes királynék történetével (Aquitániai Eleonóra, Franciaországi Izabella), az anyasággal, illetve egyik írásában külön is tárgyalta Provence-i Eleonóra és Kasztíliai Eleonóra patrónusi szerepvállalását.¹⁰ Jóllehet mindketten a 13. század végén, 1290–1291-ben haláloztak el, szerepük vitathatatlan a nem latin, vernakuláris nyelvű irodalom propagálásában, amelynek jelentős megrendelői, donátorai voltak. III. Henrik hitvesének, Provence-i Eleonórának a könyvtárában minden bizonnyal férje dinasztikus érdeklődéséhez kapcsolódóan tűnt fel a *Roman de Guillaume le Conqérant*, vagy a Párizsi Mátyás-féle Szent Edward életrajz. Való igaz, hogy ezek vélhetően ugyanazon ok miatt kaptak helyet e könyvtárban, mint a Klemencia hagyatéki leltárának *Roumans* szekciójában felsorolt alkotások: e művek a dinasztikus emlékezet fenntartását szolgálták. Kasztíliai Eleonóra, I. Edward nejeként, illetve III. Kasztíliai Ferdinánd leányaként valójában ötvözte a kasztíliai udvar fogékonyságát a lovagi kultúra és a kereszties eszme, illetve a Plantagenet-dinasztia érdeklődését saját múltja, valamint a különböző lovagregények iránt. Eleonóra könyvtára sok tekintetben hasonlít Klemenciához, ami megerősíteni látszik azt a tendenciát, amelyre igyekeztem magam is felhívni a figyelmet. Jelesül arra, hogy a kortársak könyvtárában egy jól látható mennyiségi és különösen minőségi gyarapodás figyelhető meg.

A könyvtárral kapcsolatban Klaniczay Gábor jogosan veti fel, hogy miért „A társadalmi ranghoz illő tárgyak” alfejezetben olvashatók az ezzel kapcsolatos megállapítások. Való igaz, hogy a könyvtár gazdagsága, illetve egy-egy személyesebb ízlést, vagy a dinasztikus emlékezet

⁹ DUGGAN, Anne J.: Introduction. In: *Queens and Queenship in Medieval Europe*. Ed. Duggan, Anne. Woodbridge, 1997. XV-XXII; CONKLIN, George: Ingeborg of Denmark, Queen of France, 1193–1223. *Ibid*: 39-52; JÄSCHKE, Kurt-Ulrich: From Famous Empresses to Unspectacular Queens: The Romano-German Empire to Margaret of Brabant, Countess of Luxemburg and Queen of the Romans (d. 1311). *Ibid*: 75-108 HONEMANN, Völker: A Medieval Queen and her Stepdaughter: Agnes and Elizabeth of Hungary. *Ibid*: 109-119

¹⁰ Parsons, John Carmi: Of Queens, Courts, and Books: Reflections on The Literary Patronage of Thirteenth-Century Plantagenet Queens. In: *The Cultural Patronage of Medieval Women*. Ed. McCash, June – Hall, Martin. Athens, 1996. 175–201.

fontosságát tükröző darab mellett inkább általános jellemzők rajzolódnak ki, így a téma tárgyalása első látásra nem a legszerencsésebb szerkezeti keretben történt meg. Az értekezés megírása során a könyvtárról szóló elemzés megfelelő elemeit eleinte a különböző, a hagyaték egészének áttekintését szolgáló csoportokba (személyes, dinasztikus, társadalmi ranghoz illő) igyekeztem beilleszteni. Az eredménnyel azonban nem voltam elégedett, mert így a következtetések túlságosan széttagolttá váltak. Mivel pedig a hagyaték elemzésének utolsó alfejezete már a hétköznapi tárgyakat tekinti át, ezért a könyvtárról szóló részt végül a megelőző alfejezetbe ágyaztam be. Természetesen úgy is eljárhattam volna, hogy az egyes tárgycsoportokat más szerkezetben – ékszerek, bútorok, edények, ágyneműk – tárgyalom, amelyben a könyvtár külön egységet képezhet. Azért nem ezt a megoldást választottam, mert valójában a tulajdonos és a tárgyak viszonyrendszerét kívántam feltérképezni és elemezni, ami elválaszthatatlan a hagyaték felosztásának, illetve az ún. *gift-giving* jelenségének a kérdéskörétől. Ezzel, véleményem szerint, sokkal jobban lehetett árnyalni a dinasztikus kötődések, identitások kérdéskörét, ami végülis az értekezés vezérfonala.

A mindennapi élethez kapcsolódó gazdag tárgyanyaggal kapcsolatban köszönöm Klaniczay Gábor felvetését, nevezetesen azt, hogy érdemes lenne e területet vizsgálatába jobban bevonni a középkori anyagi kultúra, a hétköznapi élet antropológiai megközelítési szempontjait. Az értekezés kereteit mindazonáltal egy ilyen irányú kiterjedt összehasonlítás valószínűleg szétfeszítette volna. Külön köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Christopher Mielke munkásságára, aki Eiréné, Aragóniai Konstancia, Gertrúd személyével is foglalkozott már, és e mellett 2021-ben publikált egy átfogó munkát a magyar királynék anyagi kultúrájáról, illetve magáról a királynéi intézményről.¹¹ Ebben a vonatkozásban a disszertáció elkészítése során szándékosan nem bocsátkoztam összehasonlítási kísérletekbe Klemenciát és az Árpádházi királynékat illetőleg, mivel ez szintén szétfeszítette volna az értekezés kereteit.

Szintén köszönettel tartozom Klaniczay Gábornak, hogy a Toulouse-i Szent Lajosra vonatkozó kötetre felhívta a figyelmemet, amelynek tanulmányai segítenek a dinasztikus identitások, kötődések kérdésének még árnyaltabb elemzéséhez.

A dinasztikus kapcsolattartás, kapcsolati háló tekintetében magam is meglepődtem, mennyi új részlet került elő Humbert közvetítői szerepét illetően. Köszönöm Csukovits Enikő felvetését, valóban érdemes lenne az utolsó vienne-i dauphinról írt részt külön is közölni. Tanulságos ugyanis, hányszor keresztezte II. Humbert vargabetűkkel tarkított pályafutása a magyarországi Anjouk történetét, illetve a dinasztikus kapcsolatok politikatörténeti összefüggésrendszerében megmutatkozó, az eddigénél sokkal összetettebb szerepvállalása is szépen kibontakozik. Tovább fonva Csukovits Enikő felvetését, egy modern II. Humbert biográfia is felettebb időszerű, mert a

¹¹ MIELKE, Christopher: *The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000–1395*. Macmillan, Palgrave, 2021.

18–19. századi szakirodalom – talán Valbonnais-t leszámítva – csak a rosszat látták meg benne, és tették az atyai örökségét eltékozló mihaszna tartományúr elrettentő példájává. A nagy mennyiségű, részben közölt, és részben a térség (Dauphiné/Isère, Savoya, Piemont) levéltáraiban fellelhető forrásanyag sok tekintetben kiaknázatlan, ez alól talán csupán a tartomány Valois-eknek történő átadása és a grenoble-i egyetem története jelent kivételt.

Szintén a kapcsolati háló témakörhöz tartozik Csukovits Enikőnek a Drugetekkel összefüggésben megfogalmazott kérdése az ő gazdag hagyatékuk és a korábbi franciaországi szolgálat közötti esetleges kapcsolatot illetően. Amint bírálóm is kiemeli, a Drugetek korai, magyarországi szereplésüket megelőző korszakát illetően Đura Hardi már több részletet tisztázott, amelyet jól kiegészítettek a franciaországi forrásokból általam kinyert adatok. Ehhez talán még hozzátehetünk annyit, hogy az elpusztult nápolyi regisztrumokból rekonstruált forrásokat közlő, bírálóm által is említett kötetekben bukkan fel számos névalak Drugetus, Drugettus, Darget, Durget, Reginet stb., amelyek alkalmasak lehetnek további részletek kibontásához. Azt is érdemes megemlíteni, hogy míg Hardi szerint a Drugetek eredetileg francia területről érkezettek Itáliába, addig Giacinto Libertini provençe-i eredetűnek tartja a családot (Libertini, Giacinto: *Origini di Pascarola. Rassegna storica dei comuni* 29:120–121 (2003), 3–15). És ezzel még nincs vége a sornak. Zsoldos Attila joggal vetette fel, hogy a Drugetek Magyarországra jövetelét követően kíséretükben kereshetünk és találunk is további külföldieket. Ilyen volt az a Perrotus, aki – ha a feltételezésem helytálló – azonos azzal a személlyel, akiről mint Klemenciától unokaöccséhez utazó hírvivőről emlékezik meg egy forrás 1328-ban (F-9 függelék, 231. sz.). Korántsem lehetetlen, hogy az ő esetében is Klemencia udvarán keresztül vezetett az út Magyarországra éppen úgy, mint ura, Druget Miklós esetében.

Csukovits Enikő a Drugetekkel kapcsolatban felvetett kérdésére, miszerint gazdag magyarországi hagyatékuk kapcsolódhat-e "a Klemencia környezetében eltöltött franciaországi évekhez", egyértelműen pozitív válasz adható. Itt utalnék arra, hogy Klemencia Druget II. Jánosra a végrendeletében 200 párizsi livre összeget hagyott, feleségére, Pasquára pedig 300-at, fiúk Vilmos 100, III. János 300, végül pedig Druget Klemencia 80 livre adományban részesült. A família itt említett tagjai – talán a leány, Klemencia kivételével – mind Magyarországra kerültek, és itt futottak be nem is jelentéktelen karriert. Az özvegy királyné kegyéből elnyert összegek értékére nézve jó támpontot nyújtanak az inventárium elején jegyzékbe vett ötvösrecek, amely közül a legdrágább, egy korona is "csupán" három-négyszerese volt a Drugeteket érintő magasabb (200–300 livre) összegeknek. A megfelelő fedezet tehát rendelkezésre állt, nem is beszélve a Magyarországi vagyongyarapítás adta lehetőségekről. Druget Vilmos 1330. augusztus 9-én kelt végrendeletében ([DL 71270](#)) szép számban bukkannak fel ötvösrecek és értékes asztalneműk, valamint drága szövetek is. Ezek megrendelésére, elkészítésére az a kevés idő valószínűleg nem volt elegendő, ami azóta telt el, hogy Vilmos Klemencia udvarából Magyarországra érkezett, így

erős a gyanúm, hogy a testamentumban felsorolt értékes tárgyakat még talán Franciaországból hozhatta magával. Felesége is francia volt, rá hagyta ezeket, köztük egy értékes koronát is. Más vonatkozásban is felmerülhet a francia hatás, gondolok itt a bírálóm által is említett pecsétekre, különösen II. János (1332: [DL 74793](#)) esetében, de már ezt megelőzően Fülöp 1322. ([DL 2112](#)) és 1324. évi oklevélen ([DL 40445](#)) használt sigilluma is mutathat francia hatást, ahogy arra Holl Imre is utalt.¹²

A Giannino Baglioni történetével kapcsolatos felvetéseket is köszönöm opponenseimnek. Csukovits Enikő szerint – ha jól értem – Giannino alakját tekintetem kitaláltak. A magát Cola di Rienzo bátorítására francia királynak kiadó sienai kereskedő történetével az értekezés 211–213. oldalán foglalkoztam, de csupán a Druon-féle Klemencia-képpel összefüggésben. "Mindazonáltal itt már a szerző [azaz Maurice Druon – kieg. K.G.] átcsap a képzelgés világába, amikor átveszi Giannino (vagy Giovanni) Baglioni, az „igazi” I. János mesés históriáját, akit Marie de Cressay gyermekével cseréltek el. A *Korona gyásza* és a teljes *Epilógus* a VI. könyv végén (A lilium és az oroszán) nagy része erről szól. [...] Druon itt átveszi és egy kicsit ki is színezi a *Giannino francia király históriája* (*Istoria di re Giannino Francia*) című, Tommaso Agazzari nevű 15. századi szerzőnek tulajdonított elbeszélést. E teljesen kitalált, ám rendkívül olvasmányos és magával ragadó történetben csupán egy dolog tekinthető ténynek: létezett egy bizonyos Giannino vagy Giovanni Baglioni nevű sienai textilkereskedő, aki a katasztrofális poitiers-i vereség következtében az angolok vendégszeretetét élvező II. (Jó) János fogsága idején francia királynak adta ki magát. [...]". Az idézett sorokban a képzelgést Druonnak tulajdonítottam, és ahogy hallhattuk az ennek alapjául szolgáló Giannino történet főszereplőjével kapcsolatban magam is azt hangsúlyoztam, hogy bár a gyermekek elcserélésének története mesés, maga a főszereplő valós személy volt. A jegyzetben pedig utaltam többek között Carpegna Falconieri eredeti olasz nyelvű könyvének 2008-as angol nyelvű kiadására. A megfogalmazás valóban egy ponton esetleg élreérthető volt, de valójában az elcserélt gyermek történetét tekintetem kitalált elemnek, nem magát a személyt.

Joggal állapítja meg Klaniczay Gábor, hogy itt a Klemenciáról kialakult történeti elbeszélések sorában csupán egy epizód lett ennek a 14. századi szélhámosnak a története. Munkámban csak kitekintésként szerepel a Druon-féle történelmi regényben megjelenő Klemencia-kép, már ha nevezhetjük ezt egy éles kontúrokkal rendelkező portrénak. Valóban külön vizsgálatot érdemel, hogy Baglioni históriájában mennyire tükröződik a 14. századi politikatörténeti valóság. A lehetséges források összeállítása során történészként a korabeli primer forrásokat részesítettem előnyben, bevonva a vizsgálatba a narratív forrásokat is. Azonban itt is igyekeztem a hitelesség

¹² HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések II. *Archaeológiai Értesítő* 133 (2008), 67–84. Vö. még: BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár 1982. évi (állandó és időszakos) kiállításainak katalógusai. A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítás, 1982. szept. 22-től. *Levéltári közlemények* 53 (1982), 165–199.

szempontjából inkább hasznosíthatókat előnyben részesíteni, oly módon is, hogy azok mennyiben segítenek megérteni a Klemencia-kép hangsúlyos elemeinek kialakulási folyamatát. Ebből a szempontból nézve Giannino történetének politikai vonatkozásai inkább az 1350-es évek megértését segítik elő, amikor viszont az értekezésben vizsgált személyek közül egy, Klemencia, már nem volt életben, testvére, Beatrix teljesen visszavonult a közélettől, Humbert pedig ekkorra már átadta tartományát a Valois-knak. Ezért nem építettem bele mélyebben ezt a históriát az értekezésbe.

A Klemencia-kép kérdéséhez Marie-Madeleine de Cevins is hozzáfűzött észrevételeket. „A pályázó által figyelemre méltóan kezelt Klemencia-kép kérdését az utókor szemében a disszertáció végén, nővére, Beatrice bevonásával is lehetett volna kezelni” – így szól az egyik. Ha jól értem itt opponensem Beatrix bevonását hiányolja a Klemencia-kép utóélete kapcsán. Tudomásom szerint a vienne-i dauphine vonatkozásában nincs olyan forrás, amelyben húga, Klemencia emléke élt volna tovább, és fordítva is igaz, Beatrixról jelen tudásom szerint nincs olyan egykorú elbeszélő forrás, amelyből kihüvelyezhető lenne a róla kialakult kortárs vélemény. De Cevins professzor asszony Druon esetében hiányolja e jelenkori feldolgozás munkamódszerének, forrásainak feltárását. Az író ezzel kapcsolatos megnyilatkozásaiból kiderül, hogy maga is elsősorban kortárs, azaz 14. századi forrásokat vett kézbe, és az írás folyamán konzultált is középkorkutatókkal. A forráskezelést illetően számomra nyilvánvaló volt a középkori elbeszélő források – köztük is leginkább a *Grandes chroniques de France* – hatása, a két Klemencia-kép (tudniillik a 14. századi és a modernkori) közelsége, amelybe Druon, történelmi regényről lévén szó, számos fontos, de teljesen egyedi dramaturgia elemet beépített.

Végül, de nem utolsó sorban apró, de fontos javaslatot fogalmazott meg Marie-Madeleine de Cevins. Az áttekinthetőség szempontjából valóban hasznos egy a vizsgált személyek életrajzának fontosabb sarokpontjait magába foglaló kronológia, a magam részéről ebbe természetesen Klemencia és Beatrix mellett Humbert-t is fel fogom venni, tekintettel az utolsó vienne-i dauphin meglehetősen szövevényes életútjára.

Az opponensi véleményekre adott válaszom végén szeretném még egyszer megköszönni bírálóimnak az alapos bírálatot és a mű jobbítását célzó értékes felvetéseket, valamint az akadémiai doktori cím odaítélésére vonatkozó támogató javaslatukat, és tisztelettel kérem válaszom elfogadását.

Pécs, 2022. december 8.

Kiss Gergely